

Methodological analysis of the approximationist approach in the process of inferring rulings by Sheikh al-Ta'ifa Abu Ja'far Muhammad ibn Hassan al-Tusi

تحلیل روش‌شناختی از رویکرد تقریب‌گرایانه در فرایند استنباط احکام نزد شیخ الطائفه ابوجعفر محمد بن

حسن طوسی

محمدعلی معرفت

(نویسنده مسئول) دانشجوی دکتری.

محمد معرفت

دانشیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران..

Abstract

Sheikh Tusi (۳۸۵-۴۶۰ AH), a prominent Shiite scholar of the ۴th century AH, pioneered a scientific model of Islamic unity through works like Al-Khilaf (comparative jurisprudence), Tahdhib al-Ahkam (hadith analysis), and Al-Fihrist (bibliography). In Al-Khilaf, he systematically compared Shiite and Sunni jurisprudential views using common sources (Quran, Sunnah, and consensus), establishing an objective scholarly approach. His Tahdhib and Istibsar addressed hadith discrepancies through methodological reconciliation, framing differences as natural outcomes of scholarly interpretation (ijtihad). Al-Fihrist catalogued works from all Islamic schools impartially, fostering inter-madhab dialogue. Living during the transitional Buwayhid and Seljuk eras, Sheikh Tusi founded the Najaf seminary, creating a cross-sectarian academic hub. Focusing on commonalities by relying on the Quran and the Sunnah of the Prophet (PBUH), respecting differences as a diversity of ijtihad, and avoiding bias with scientific criticism and politeness in dialogue are among the approximative characteristics of Sheikh Tusi. Rejecting both forced unity ("absolute convergence") and opportunistic solidarity ("tactical unity"), he advocated "rational unity" grounded in scholarship and ethics. This model remains relevant for multi-sectarian regions like Sistan-Baluchestan, where it can mitigate tensions and counter divisive agendas.

Keywords: Approximative, Tahdhib Al-Ahkam, Al-Fahrest, Al-Khilaf, Abu Ja'far Muhammad bin Hasan Tusi.

چکیده

شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) از برجسته‌ترین علمای شیعه در قرن پنجم هجری بود که با نگارش آثار ماندگار «الخلاف»، «تهذیب الاحکام» و «الفهرست»، الگویی علمی از تقریب مذاهب اسلامی ارائه داد. او در کتاب «الخلاف» با بررسی تطبیقی آرای فقهی شیعه و اهل سنت و استناد به منابع مشترک (قرآن، سنت و اجماع)، روشی مبتنی بر انصاف علمی را پایه‌گذاری کرد. در «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار»، با تحلیل احادیث متعارض و ارائه راه‌حل‌های علمی، نشان داد که اختلافات فقهی ناشی از تفاوت در اجتهاد است. «الفهرست» او نیز با معرفی بی‌طرفانه آثار علمای مذاهب مختلف، فضای گفت‌وگوی علمی را تقویت کرد. شیخ طوسی در دوران حساس حکومت آل بویه و سلجوقیان زیست و با تأسیس حوزه علمیه نجف، مرکزی برای تعامل علمی ایجاد نمود. تمرکز بر مشترکات با تکیه بر قرآن و سنت پیامبر (ص)، احترام به اختلافات به عنوان تنوع اجتهادی و پرهیز از تعصب با نقد علمی و ادب در گفت‌وگو، از ویژگی‌های تقریب‌گرایانه شیخ طوسی به شمار می‌رود. این روش، نه «وحدت مطلق» (ادغام مذاهب) و نه «تقریب مصلحتی» (موقت) بود، بلکه «وحدت معقول» مبتنی بر علم و اخلاق را ترویج می‌کرد. امروزه این الگو می‌تواند در مناطقی مانند سیستان و بلوچستان، با ترکیب جمعیت شیعه و سنی، به کاهش تنش‌ها و مقابله با توطئه‌های تفرقه‌افکنانه کمک کند.

کلمات کلیدی: تقریب‌گرایانه، تهذیب الاحکام، الفهرست، الخلاف، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی.

➤ مقدمه

جامعه‌ای که انبیاء الهی و قرآن کریم در صدد تشکیل آن بوده‌اند، واحد به هم پیوسته حقیقی‌ای است که مفهومی فراتر از قوم، ملت و دولت دارد؛ از این رو تقریب مذاهب اسلامی و یافتن زبان مشترکی از محورهای ایجاد جامعه‌ای به هم پیوسته و هم‌گرا میان مسلمانان محسوب می‌شود. و نیز تقریب از علل اصلی و مهم تأمین امنیت و برقراری رابطه اخوت در جامعه است و از آن‌جا که استان بلوچستان هم جمعیت سنی و هم شیعه را در برداشته و از طرف دیگر از استان‌های مرزی با کشورهای اهل سنت می‌باشد، ضرورت توجه به مسئله تقریب مذاهب در این استان را دو چندان می‌کند. و همچنین پاسخی است به برخی از اقداماتی که به قصد آسیب زدن به روابط شیعه و سنی صورت می‌گیرد.

از جانب دیگر جمهوری اسلامی ایران که در آستانه پنجاه سالگی قرار گرفته است، در این مدت برای خود دوستان و دشمنان فراوانی پیدا کرده است، دوستانی که در غم‌ها و تحریم‌ها همراه ایران بوده‌اند در مقابل دشمنانی که از هر موقعیتی برای تضعیف ایران اسلامی استفاده کرده‌اند. در این شرایط حضور اهل سنت در ایران می‌تواند هم یک فرصت باشد و هم یک چالش، اگر جمهوری اسلامی ایران در رفتار خود با برادران اهل سنت درست عمل کند، می‌تواند به عنوان یک الگو در بخش تعاملات اجتماعی ظاهر شود، اما اگر فرصت‌ها و چالش‌ها شناخته نشود یا سیاست‌های رفتاری درست اتخاذ نشود قطعاً باعث مشکلات عدیده می‌شود.

آگاه به زمانه بودن یکی از ویژگی‌های انسان مؤمن و کیس است، کسی که شرایط اجتماعی خود را درک کند و جبهه دوست و دشمن را تشخیص دهد به فلاح و رستگاری می‌رسد و الاء در چاه ضلالت و گمراهی سقوط خواهد کرد و جامعه‌ای را با خود نابود خواهد کرد. امروز استکبار جهانی در رأس آن امریکا و اسرائیل تلاش فراوان می‌کنند تا جای دوست و دشمن را عوض کنند. در جریان درگیری‌های سوریه رژیم صهیونیستی مجروحین داعش را درمان می‌کرد و امریکا از نیروهای داعش حمایت می‌کرد تا بتواند آتش این برادر کشی را روشن نگه دارد. اما باید گفت اگرچه استکبار جهانی در این جنایات نقش وسهم ویژه‌ای دارد اما نباید از سهم آن عالمان جاهل که با حکم اشتباه عدم تشخیص صحیح دچار این جنایات شده‌اند، غافل شد آنان که دوست را در جای دشمن قرر دادند و برادر کشی به راه انداختند. در کنار این فتاوا باید یادی کنیم از آن دسته به ظاهر عالمان شیعه که نانشان را انگلیس می‌دهد و آبشان را آمریکا و با رفتارهای اشتباه خود باعث تحریک عواطف پاک مذهبی برادران اهل سنت می‌شوند، قطعاً سهم آن‌ها در تفرقه و جنایت‌های حاصل از آن کمتر از مستکبرین جهان خوار نیست.

آثار و آراء شیخ طوسی به‌ویژه در کتاب‌هایی مانند «الخلاف»، «الفهرست» و «تهذیب الاحکام»، نشان‌دهنده‌ی یک الگوی علمی تقریب‌گرا است که می‌تواند پاسخگوی بسیاری از چالش‌های کنونی جهان اسلام، از جمله تنش‌های مذهبی در میان شیعه و اهل سنت باشد. رویکرد او در تعامل با مذاهب اسلامی، مبتنی بر انصاف علمی، احترام متقابل و یافتن مشترکات است، که امروزه به‌عنوان یک راهبرد کلیدی برای مقابله با تفرقه‌افکنی دشمنان اسلام قابل استفاده است.

➤ مبانی نظری

➤ تقریب مذاهب اسلامی

تقریب اسم مصدر باب تفعیل و به معنای نزدیک گردانیدن است. مقصود از تقریب، تقریب مذاهب اسلامی با یکدیگر است. به درستی که این تقریب حاصل تلاش پیروان مذاهب گوناگون برای رسیدن به نقاط مشترک فکری و رفتاری است. لذا تقریب به معنای دست شستن از باورهای مذهبی نیست و قطعاً هیچ یک از منادیان تقریب قصد این عمل را ندارند بلکه می‌بینیم این افراد بر اصول مذهب خود تأکید داشته‌اند. لذا می‌توان تقریب را در اصطلاح اینگونه تعریف کرد: تأکید بر امور

مشترک و همگرایی در برابر منافع و چالش‌های مشترک (ابوالحسن و شاکر سلماسی، ۱۳۹۳؛ ۲۳۴).

➤ تقریب، استراتژی یا تاکتیک

سوالی که در اینجا ذهن هر پژوهشگری را مشغول می‌کند این است که آیا بحث از تقریب و وحدت مسلمانان، مسأله‌ای استراتژیک است یا مسأله‌ای تاکتیکی و مصلحتی؟ اگر تقریب را تاکتیک بدانیم و برای آن مطلوب ذاتی نگیریم؛ چه بسا اهدافی که از تقریب مورد انتظار است، دست نیافتنی باشد با مراجعه به قرآن و سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و سیره امامان معصوم (علیهم السلام) در می‌یابیم که تقریب مذاهب اسلامی و وحدت اسلامی مطلوب ذاتی دارد و فقط یک شعار مصلحت نیست (صیادنژاد، ۱۳۸۷؛ ۱۳۰).

➤ انواع تقریب

تقریب و وحدت می‌تواند دامنه و انواع متفاوتی داشته باشد. تحقیق متفاوتی داشته باشد، از این رو، وحدت اسلامی و تقریب مذاهب اسلامی را به سه نوع تقسیم می‌کنیم (فخر زارع و قاسمی، ۱۴۰۳؛ ۱۰۴):

➤ الف) وحدت و تقریب مطلق

منظور از این نوع وحدت، ذوب مذاهب در یک مذهب واحد و نیز، این که علما و اتباع مذاهب در اعتقاد واحد، معارف دینی واحد، احکام اسلامی و اصول و فروع واحد اجماع نظر داشته باشند. این نوع از وحدت با وجود آزادی اندیشه و لزوم پیمودن مسیر اجتهاد در دین، ناممکن به نظر می‌رسد.

➤ ب) وحدت و تقریب مصلحتی

اتفاق نظری که نتیجه عوامل اجتهادی و سیاسی رخ می‌دهد و جامعه اسلامی احساس خطر کرده و به اجبار تن به وحدت و تقریب می‌دهد. این نوع از تقریب، به دور از حقیقت بوده و ظاهری است و به طور طبیعی نمی‌تواند بر آرمان قرآن و سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مبنی بر اتحاد و یکپارچگی امت اسلام جامه عمل بپوشاند.

➤ ج) وحدت معقول و ممکن

تقریب اسلامی بر اساس قرآن و سنت رسول خدا (ص) به عنوان محور مشترک میان مسلمانان شکل می‌گیرد و اختلافات مذهبی را در چارچوب اجتهادهای شخصی و تفاوت‌های فرهنگی مورد بررسی قرار می‌دهد. این شیوه وحدت، منطقی و عملی است (فخر زارع و قاسمی، ۱۴۰۳؛ ۱۰۵).

شیخ طوسی نیز وحدت معقول و ممکن را دنبال کرد. او با درک شرایط زمان خود، تلاش نمود تا اشتراکات مذاهب اسلامی را تقویت کرده و از تعصبات مذهبی فاصله بگیرد. در کتاب الخلاف، وی دیدگاه‌های فقهی مختلف را تحلیل و مقایسه کرد که نشان‌دهنده رویکرد علمی او در گفت‌وگوی میان مذاهب بود. همچنین، او از روایات اهل سنت در کنار احادیث شیعه بهره گرفت و به بررسی تطبیقی آن‌ها پرداخت. شیخ طوسی با تکیه بر عقلانیت و استدلال منطقی، فضایی را برای تعامل علمی میان مذاهب اسلامی ایجاد کرد.

➤ مبانی دینی تقریب

تقریب و همبستگی میان مذاهب اسلامی مسئله‌ای است حیاتی و بسیار مهم که جامع‌ترین و کامل‌ترین پشتیبان‌ها به وضوح

آن را تأیید می‌کند، در این بخش به مبانی تقریب از نگاه منابع دینی می‌پردازیم:

➤ الف) مبانی تقریب در قرآن کریم

بدون شک اولین منادی وحدت در میان مذاهب اسلامی و جامعه اسلامی قرآن کریم است. در مجموع، قرآن در بیش از ۵۰ آیه به موضوع وحدت و اختلاف و روش‌های پیش‌گیری از آن و چگونگی ایجاد اتحاد اشاره می‌کند که بیانگر اهمیت این موضوع از منظر قرآن می‌باشد (ارجمندفر، ۱۳۸۷؛ ۸۹).

در قرآن کریم بعد از توحید اولین موضوعی که مورد تأکید واقع شده است وحدت در جامعه اسلامی و پرهیز از اختلاف و چند دسته‌گی است.

در قرآن کریم بعد از توحید اولین موضوعی که مورد تأکید واقع شده است وحدت در جامعه اسلامی و پرهیز از اختلاف و چند دسته‌گی است. استفاده از الفاظی همچون «اعتصموا» (آل عمران، ۱۰۳)، «اصلحوا» (حجرات، ۹) و «رابطوا» (انفال، ۱۱) در قرآن کریم از همین رو است.

در این دعوت، وحدت به مذهب خاصی محدود نشده و معیار امت واحده اعتقاد به وحدانیت الهی دانسته شده است. از سوی دیگر وحدت امت در ردیف توحید قرار گرفته و پرستش خدا متوقف بر این یگانگی شده است.

اخوت اسلامی و حقوق مسلمانی از جمله مبانی وحدت در قرآن که نقش بسزایی در تحکیم و ایجاد وحدت و انسجام امت اسلامی دارد می‌توان از اصل اخوت اسلامی یا همان برادری ایمانی یاد کرد، که شعاری موثر، اصیل، جذاب و پر معنی است. در این کتاب آسمانی همه مومنان برادران همدیگر معرفی شده‌اند و خداوند متعال به صراحت فرموده است: *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ* جز این نیست که مومنان با یکدیگر برادرند پس میان برادرانتان را اصلاح کنید و از خدا بترسید، امید که مورد رحمت قرار گیرید.

آن گونه که پیداست اسلام قانون برادری دینی را برای هر چه نزدیک‌تر شدن مسلمانان به یکدیگر، به عنوان یک فرضیه دینی، تشریع کرده است (مروتی و رضایی، ۱۳۹۲؛ ۳۱۰۸).

امت اسلامی (نک: آل عمران ۱۰۲ و ۱۰۳) ترویج ایثار و انفاق (نک: بقره ۲۲۰) ایجاد اتحاد و اتفاق میان مسلمانان به منظور تحقق وحدت امت اسلامی (نک: آل عمران ۱۰۲ و ۱۰۳) و مرز بندی میان کفر و ایمان (نک: توبه: ۱۱ و ۱۲) در سوره‌های مختلفی از قرآن نظیر حجرات نور، نساء، حجر، و غیره به وضوح بحث رعایت کردن حقوق برادری مطرح شده است.

آثار تقریب از نگاه قرآن عبارتند از:

الف) برچیده شدن زمینه سلطه بیگانگان و استعمارگران (زارع بیدکی و میربلوکی، ۱۳۹۶؛ ۱۹۵).

ب) افزایش قدرت و زمینه مومنان (مصباح، ۱۳۹۱؛ ۳۳).

ج) رسیدن به آرامش و آسایش (زارع بیدکی و میربلوکی، ۱۳۹۶؛ ۱۹۶).

مهم‌ترین آثار تفرقه و اختلاف از دیدگاه قرآن

الف) تفرقه مسلمانان را سست می‌کند و ابهت و هیبت آن‌ها را از بین می‌برد (العبدالخانی، ۱۳۹۶؛ ۹۹).

ب) تفرقه و نفاق، پرتگاه و گودال آتش است.

ج) تفرقه و نفاق سبب خروج از آیین اسلام است.

➤ ب) مبانی تقریب در سنت نبوی

اگر تاریخ صدر اسلام را ورق بزنیم به خوبی پی خواهیم برد که سراسر وقایع تاریخ صدر اسلام گویای شواهدی است که اوج کوشش‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را در ایجاد وحدت و جلوگیری از اختلاف و از هم گسیختگی صفوف مسلمانان نشان می‌دهد (کاظمی مقدم بیدختی و همکاران، ۱۴۰۱؛ ۳۴۵).

پیامبر اسلام (ص) همواره بر اهمیت اتحاد و همبستگی میان مسلمانان تأکید داشتند. ایشان در حدیثی، مؤمنان را به اجزای یک ساختمان تشبیه کردند که یکدیگر را مستحکم می‌سازند. سپس، با در هم فرو بردن انگشتانشان، این مفهوم را به شکل عملی نشان دادند. در سنت نبوی، اخوت اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. پیامبر (ص) در حدیثی فرمودند: «مسلمان، برادر مسلمان است؛ به او ستم نمی‌کند، یاری‌اش را ترک نمی‌گوید و او را خوار نمی‌سازد.» همچنین، یاری رساندن به دیگران، عاملی برای دریافت رحمت الهی است؛ هرکس حاجت برادر خود را برآورده کند، خداوند نیز حاجت او را برطرف خواهد کرد. علاوه بر ارشاد و تبلیغ، پیامبر (ص) با اقدام عملی، پیوند اخوت را در جامعه اسلامی تحکیم کردند. یکی از این اقدامات، ایجاد پیوند برادری میان مسلمانان صدر اسلام بود، که نمونه‌ای روشن از تلاش ایشان برای تحقق وحدت در جامعه اسلامی محسوب می‌شود (السیوطی، ۱۹۰۲).

امروزه نیز تشت و شکاف موجود در صفوف مسلمانان از یک سو و نیازی به تقریب مذاهب و وحدت امت اسلامی از سوی دیگر ما را بر آن می‌دارد که باری دیگر با درس گرفتن از تاریخ و با تأسی از راهکارهای رسول اکرم (ص) این سنت حسنه را احیا و اجرا کنیم (اسماعیل‌زاده و شبان‌زاده، ۱۳۹۵؛ ۱۷۷).

بی تردید اخوت اسلامی می‌تواند ملل و اقوام از هم جدا شده مسلمانان را گرد هم آورد و آنان را در مسیر تشکیل امت واحد به هم پیوند دهد. اصل اخوت اسلامی که مبتنی بر دو عنصر برابری در پیشگاه خداوند و برادری در عرصه زندگی اجتماعی است، همه امتیازات موهوم ملی و مفاخرات قومی را باطل می‌کند و همه مسلمانان را با آن همه تنوعی که در رنگ، نژاد، زبان، قوم، ملیت و زادگاه و تاریخ دارند، تحت یک لوا (وپرچم) که همان لا اله الا الله و محمد رسول الله است، منسجم و متحد می‌کند.

➤ ج) تقریب در سیره اهل البیت (علیهم السلام)

اهل‌بیت (ع) همواره از پیشگامان تقریب میان مسلمانان بوده‌اند و این اصول را در عمل به دیگران آموزش داده‌اند. مطابق منابع معتبر تاریخی، حضرت علی (ع) پس از رحلت پیامبر اسلام (ص)، ضمن مطالبه حق حکومت، سخنرانی‌های متعددی در میان مسلمانان ایراد کرد. با این حال، هنگامی که دریافت پیگیری این موضوع ممکن است موجب تفرقه شود، از اقدامات منجر به اختلاف پرهیز کرد و فرمود: «اگر بیم تفرقه میان مسلمانان نبود، برخورد متفاوتی با حاکمان می‌کردم.» همچنین،

در توصیف شرایط دشوار آن دوران اظهار داشت: «با صبر ایستادم، در حالی که خار در چشم و استخوان در گلو داشتم، و میراث خود را به غارت‌رفته می‌دیدم» (اسماعیل‌زاده و شبان‌زاده، ۱۳۹۵؛ ۱۸۹).

➤ (د) اندیشمندان معاصر و جنبش‌های تقریبی

- سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۳۱۴-۱۲۵۴ ق)
- شعار او: «الاتحاد الاسلامی» (وحدت اسلامی) برای مقابله با استعمار بود.
- معتقد بود که اختلاف شیعه و سنی، توطئه استعمار برای تضعیف مسلمانان است (فرخان و همکاران، ۱۴۰۱؛ ۱۵۰).
- شیخ محمد عبده (۱۳۲۳-۱۲۶۶ ق)
- در تفسیر "المنار" (به همراه رشید رضا) بر فهم مشترک از قرآن تأکید کرد.
- معتقد بود که اجتهاد پویا می‌تواند اختلافات فقهی را کاهش دهد (جلیلی، ۱۳۸۵؛ ۱۰۳).
- آیت‌الله بروجردی (۱۳۸۰-۱۲۹۲ ق)
- از مراجع تقلید شیعه که رویکرد تقریبی قوی‌ای داشت.
- تأسیس "دار التقرب بین المذاهب الاسلامیه" در قاهره با همکاری الازهر (صداقت ثمرحسینی، ۱۴۰۱؛ ۱۵۰).
- شیخ محمود شلتوت (۱۳۸۳-۱۳۱۰ ق)
- مفتی بزرگ الازهر که فتوای تاریخی جواز تقلید از مذهب جعفری را صادر کرد.
- گفت: «مذهب جعفری همانند مذاهب اربعه اهل سنت معتبر است» (غماری، ۲۰۲۴؛ ۲۵۰).
- امام خمینی (۱۴۰۹-۱۳۲۰ ق)
- از طرفداران وحدت اسلامی و تقریب مذاهب.
- جمله معروف او: تمام مسلمانان برادرند و دشمن مشترک آنان استکبار جهانی است.
- هفته وحدت (۱۲ تا ۱۷ ربیع‌الاول) به پیشنهاد ایشان نام‌گذاری شد.
- آیت‌الله محمد هادی معرفت
- تولد در نجف (۱۳۰۹ ش) در خانواده‌ای اهل علم
- تحصیل در حوزه‌های علمیه نجف و قم
- تأکید بر وحدت اسلامی و بررسی آرای فقهی و کلامی مذاهب
- تلاش برای جلوگیری از تفرقه مذهبی و تقویت اصول مشترک دینی
- ارائه نظرات اجتهادی همسو با تقریب مذاهب در نماز جمعه و تعامل با اهل سنت

- پرهیز از رویارویی مذهبی و تأکید بر وحدت امت اسلامی
- ادامه تدریس و تحقیق تا سال‌های پایانی عمر (۱۳۸۵ش)
- نقش مؤثر در تبیین مشترکات مذهبی و گسترش اندیشه تقریب (قمرزاده، ۱۳۹۹؛ ۲۶۲)

➤ روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با روشی تحلیلی-توصیفی و با اتکا به مطالعه کتابخانه‌ای، به بررسی نظام‌مند اندیشه تقریب‌گرایانه شیخ طوسی در آثار متعدد او می‌پردازد. مطالعه حاضر با تمرکز بر سه اثر اصلی «الخلافت»، «الفهرست» و «تهذیب الاحکام»، الگوی تقریبی شیخ طوسی را در سه سطح معرفت‌شناختی، روش‌شناختی و عملیاتی مورد واکاوی قرار می‌دهد.

در سطح معرفت‌شناختی، شیخ طوسی با تأکید بر قرآن و سنت به عنوان مبانی مشترک تمام مذاهب اسلامی، اختلافات فقهی را عمدتاً ناشی از تفاوت در فهم و اجتهاد این منابع ثابت می‌داند. این نگرش، اساس رویکرد تقریبی او را تشکیل می‌دهد که در آن تنوع آراء نه به عنوان تهدید، بلکه به مثابه ثروتی علمی تلقی می‌شود. در کتاب «الخلافت»، این دیدگاه به وضوح در روش تطبیقی به کار گرفته شده است، جایی که آرای فقهی مذاهب مختلف با استناد به منابع مشترک مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند.

از منظر روش‌شناختی، شیخ طوسی در «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» الگویی علمی برای مواجهه با اختلافات حدیثی ارائه می‌دهد. روش او در جمع‌بندی روایات متعارض، مبتنی بر اصولی چون جمع عرفی، تخصیص و ترجیح سندی است که نشان‌دهنده نگاهی نظام‌مند به مسئله اختلافات فقهی است. این روش‌شناسی، تقریب را از سطح شعارهای سیاسی به عرصه پژوهش علمی منتقل می‌کند.

در سطح عملیاتی، کتاب «الفهرست» شیخ طوسی گواهی روشن بر تعهد عملی او به تقریب مذاهب است. در این اثر، با معرفی بی‌طرفانه آثار علمای مختلف اسلامی، فضایی برای گفت‌وگوی علمی فراهم می‌شود. این نگاه فراگیر، در تأسیس حوزه علمیة نجف نیز متجلی شده است که به مکانی برای تعامل علمای مذاهب مختلف تبدیل شد.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تقریب‌گرایی شیخ طوسی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است: اولاً این رویکرد ریشه در مبانی علمی و دینی دارد، نه ملاحظات سیاسی. ثانیاً، ضمن احترام به اختلافات مذهبی، به دنبال یافتن مشترکات است. ثالثاً، این نگرش در تمامی ابعاد علمی شیخ طوسی اعم از فقه، حدیث و کتاب‌شناسی حضور دارد.

در مقایسه با نظریه‌های معاصر تقریب مذاهب، الگوی شیخ طوسی از پختگی بیشتری برخوردار است، چرا که هم از افراط «وحدت مطلق» پرهیز می‌کند و هم از سطحی‌نگری «تقریب مصلحتی» فاصله می‌گیرد. این پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه تقریب‌گرایانه شیخ طوسی می‌تواند به عنوان الگویی کارآمد برای تعامل مذاهب اسلامی در عصر حاضر مورد توجه قرار گیرد.

یافته‌ها

➤ مبانی تقریب‌گرایی در آثار شیخ طوسی با تأکید بر فضای تاریخی عصر وی

➤ زیست‌نامه و بستر تاریخی شیخ طوسی

شیخ الطائفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی، متولد سال ۳۸۵ قمری و درگذشته به سال ۴۶۰ قمری، از برجسته‌ترین علمای شیعه در قرن پنجم هجری به شمار می‌رود که در دوران حکومت آل بویه (۳۲۰-۴۴۷ ق) و سپس سلجوقیان می‌زیست. این دوره از تاریخ اسلام، به‌ویژه از نظر تعاملات مذهبی، حائز اهمیت بود، چرا که همزمان با تنش‌ها و چالش‌های میان فرقه‌های مختلف اسلامی، زمینه‌های مناسبی برای رشد و گسترش علوم دینی فراهم شد. طوسی در چنین فضایی پرورش یافت و به‌عنوان یکی از ارکان علمی شیعه، نقش بسزایی در تحکیم مبانی فقهی و کلامی این مذهب ایفا کرد (کچایی، ۱۳۹۴؛ ۷۰).

زندگی شیخ طوسی با تحولات سیاسی و مذهبی عصر او گره خورده بود. دوران آل بویه، که خود شیعه‌مذهب بودند، فضایی نسبتاً مساعد برای فعالیت علمای شیعه ایجاد کرده بود، اما با روی کار آمدن سلجوقیان، که حامیان تسنن بودند، فشار بر شیعیان افزایش یافت. او سال‌های بسیاری را در بغداد، مرکز علمی و فرهنگی جهان اسلام آن روزگار، سپری کرد و در همین شهر به تدریس و تألیف پرداخت (کچایی، ۱۳۹۴؛ ۷۱).

شیخ طوسی با نگرارش تهذیب الاحکام و الاستبصار، فقه امامیه را پایه‌گذاری کرد. آثار او در کلام، رجال و تفسیر نیز نقش مهمی داشت. با تأسیس حوزه نجف، میراث علمی شیعه را تثبیت کرد و تأثیر او همچنان پابرجاست. وفات او در سال ۴۶۰ قمری، پایان زندگی پربرکتی بود که تأثیر آن تا امروز در جهان اسلام، به‌ویژه در میان شیعیان، باقی مانده است.

➤ فضای سیاسی- مذهبی عصر شیخ طوسی

آل بویه یکی از تأثیرگذارترین سلسله‌های ایران پس از اسلام بود که با بهره‌گیری از ضعف خلافت عباسی، مناطق وسیعی از ایران و عراق را تحت سلطه خود درآورد. با تصرف بغداد، این حکومت قدرت اجرایی را در دست گرفت اما خلافت عباسی را حفظ کرد. از نظر مذهبی، آل بویه نقش مهمی در گسترش تشیع داشت و مراسم مذهبی شیعی را رایج ساخت. حمایت از علمای شیعه موجب رونق مراکز علمی و دینی شد. در حوزه فرهنگی نیز این دوره شاهد پیشرفت علوم، فلسفه و هنر بود و شهرهایی مانند بغداد به مراکز علمی تبدیل شدند. سیاست مذهبی آل بویه بر تساهل و همزیستی تأکید داشت، اما اختلافات داخلی میان امرای آن زمینه سقوط حکومت را فراهم کرد. در سال ۴۴۷ ق، سلجوقیان با حمله به بغداد و حمایت خلافت عباسی، حکومت آل بویه را پایان دادند که این اتفاق موجب کاهش نفوذ شیعیان شد. در همین دوره، شیخ طوسی با مهاجرت به نجف، حوزه علمیه این شهر را تأسیس کرد و نقش مهمی در تثبیت مرجعیت شیعه ایفا نمود.

➤ مبانی تقریب‌گرایی در آثار شیخ طوسی

کتاب «الخلافت» یکی از مهم‌ترین آثار شیخ طوسی در حوزه فقه مقارن است که به بررسی تطبیقی آرای فقهی شیعه و اهل سنت پرداخته است. این اثر شامل مسائل اختلافی میان مذاهب اسلامی بوده و با استدلال‌های دقیق، دیدگاه‌های فقهی امامیه

را تبیین می‌کند. شیخ طوسی در این کتاب، نظرات فقهای اهل سنت مانند شافعی، ابوحنیفه و مالک را در کنار نظرات شیعه مطرح کرده و برای اثبات آرای امامیه به منابع مشترک مانند قرآن، سنت و اجماع استناد کرده است. او بدون استفاده از لحن تهاجمی یا تحقیر نظرات مخالف، به نقد علمی آن‌ها پرداخته و تلاش کرده تا از طریق منابع معتبر، استدلال‌های قانع‌کننده ارائه دهد. این رویکرد موجب شده که «الخلاف» به‌عنوان یک اثر علمی معتبر شناخته شود و بتواند زمینه‌ساز گفت‌وگوی میان مذاهب مختلف اسلامی باشد. روش مسأله‌محور این کتاب، آن را برای فقهای شیعه و پژوهشگران اهل سنت ارزشمند ساخته است. در بحث نماز جمعه، او آرای فقهی مذاهب مختلف را بررسی کرده و با استفاده از منابع مشترک، نقاط اشتراک میان آن‌ها را روشن ساخته است. این روش علمی باعث شده که «الخلاف» جایگاه مهمی در تاریخ فقه اسلامی داشته باشد و همچنان یکی از منابع معتبر پژوهشی در حوزه فقه مقارن محسوب شود.

تهذیب الاحکام یکی از معتبرترین مجموعه‌های حدیثی شیعه است که به احکام شرعی اختصاص دارد. این کتاب به‌عنوان شرحی بر «المقنعه» اثر شیخ مفید نگاشته شده و شامل روایات فقهی اهل بیت (ع) است. شیخ طوسی در این اثر، احادیث متعارض را بررسی کرده و راه‌های جمع میان آن‌ها را ارائه داده است. این کتاب در پاسخ به انتقادات درباره تناقضات حدیثی تدوین شده و نویسنده با استفاده از روش‌های علمی، ناسازگاری‌های ظاهری را رفع کرده است. از مسائل مهم مورد بحث در این کتاب، وضو و ترتیب شستن اعضا است که شیخ طوسی تلاش کرده اختلافات روایات را برطرف کند. همچنین، موضوع نماز جمعه و تطبیق دیدگاه‌های فقهی مذاهب اسلامی در این اثر بررسی شده، که نشان‌دهنده رویکرد تقریبی نویسنده است. به دلیل این روش علمی و تطبیقی، «تهذیب الاحکام» نه تنها نزد فقهای شیعه، بلکه در میان پژوهشگران اهل سنت نیز مورد توجه قرار گرفته است.

کتاب الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار از آثار حدیثی شیخ طوسی است که به تحلیل احادیث متعارض پرداخته و راه‌های تطبیق آن‌ها را بررسی کرده است. این اثر با دسته‌بندی روایات و ارائه دلایل فقهی، یکی از منابع معتبر در فقه شیعه محسوب می‌شود. روش تقریبی شیخ طوسی در این کتاب تأثیر زیادی بر فقه مقارن داشته و شیوه استدلال فقهی متأخر را شکل داده است. او با رویکرد علمی، دیدگاه‌های مختلف را بررسی کرده و نقاط اشتراک میان آن‌ها را برجسته ساخته است. این روش بعدها به یک چارچوب استاندارد در مطالعات فقهی تبدیل شد. تأسیس حوزه علمیه نجف توسط شیخ طوسی، سنتی علمی را پایه‌گذاری کرد که در آن روش تقریبی و نگاه تطبیقی به فقه ادامه یافت. علمای متأخر از شیوه او در تحلیل تعارضات حدیثی و استنباط احکام بهره گرفتند که موجب گسترش فقه شیعه و تعامل علمی میان مذاهب شد. بررسی روش‌های او نه تنها در حوزه علمیه، بلکه در گفت‌وگوهای میان مذاهب اسلامی نقش بسزایی داشته و در توسعه فقه مقارن تأثیرگذار بوده است.

➤ کتاب «الفهرست» (کتاب‌شناسی)

الفهرست شیخ طوسی از مهم‌ترین منابع کتاب‌شناسی اسلامی است که آثار شیعه و اهل سنت را معرفی کرده و نقش بسزایی در تقریب مذاهب داشته است. او با رویکردی فرامذهبی، علمای مختلف را با احترام یاد کرده و در نقد احادیث، به تحلیل علمی پرداخته است. شیخ طوسی ضمن اذعان به دقت علمی صحاح سته، برخی احادیث مانند غدیر خم و ثقلین را بررسی کرده و به نقد عدم ذکر حدیث غدیر در صحیحین پرداخته است. این شیوه علمی و متعادل، موجب شده الفهرست در محافل شیعه و اهل سنت به‌عنوان منبعی معتبر شناخته شود.

➤ التبیان فی تفسیر القرآن

شیخ طوسی، از مهم‌ترین مفسران شیعه، در التبیان از روایات بهره می‌برد اما حجیت خبر واحد را در تفسیر نمی‌پذیرد. او معتقد است که فهم قرآن باید بر اساس عقل و نقل متواتر باشد. با این حال، برای شرح مفاهیم مبهم، بررسی قصص قرآنی و نقد روایات ضعیف از احادیث استفاده می‌کند. وی اعتبار روایات را با معیارهایی چون هماهنگی با قرآن و عقل، عدم تناقض با اصول دینی و تطابق با روایات معتبر سنجیده و برخی را پذیرفته یا رد کرده است. رویکرد او با تقریب‌گرایی هم‌خوانی دارد، چراکه تفسیری عقل‌محور و استدلالی ارائه می‌دهد که پذیرش گسترده‌ای میان مسلمانان دارد. شیخ طوسی، ضمن حفظ هویت شیعی، از روایات اهل‌بیت (ع) برای تبیین عقاید شیعه بهره برده اما روش اجتهادی و عقلانی را اساس کار خود قرار داده است. این شیوه، تفسیری جامع و منطقی ارائه می‌دهد که تعامل مذهبی را تقویت کرده و از اختلافات غیرضروری در فهم قرآن جلوگیری می‌کند.

➤ بررسی انواع دیدگاه‌های تقریب‌گرایانه در آثار شیخ طوسی

شیخ طوسی از سه نوع وحدت پرهیز کرد: وحدت مطلق، تقریب مصلحتی و ظاهری، و در مقابل، وحدت معقول و ممکن را مطرح ساخت. او معتقد بود که ادغام کامل مذاهب اسلامی در یک مکتب واحد غیرممکن است و تنوع در فهم دینی امری ضروری محسوب می‌شود. از دیدگاه وی، تحمیل یک نظر مشترک نه تنها اختلافات را رفع نمی‌کند، بلکه ممکن است تنش‌های بیشتری ایجاد کند. در کتاب الخلاف، او نشان داد که همزیستی و تعامل علمی میان مذاهب اسلامی بدون از بین رفتن هویت‌های مذهبی امکان‌پذیر است. شیخ طوسی وحدت را نه به‌عنوان ادغام مذاهب، بلکه به‌عنوان گفت‌وگوی علمی و حفظ مشترکات دینی می‌دید. رویکرد استدلالی او بستر مناسبی برای تعامل فکری میان مسلمانان فراهم کرد و تأثیر شگرفی بر تقریب مذاهب و گسترش فقه مقارن گذاشت.

شیخ طوسی تقریب مصلحتی و ظاهری را که مبتنی بر سیاست‌های مقطعی است، رد کرد و تقریب را بر پایه حقیقت‌جویی و تعامل علمی تعریف نمود. در الخلاف، آرای فقهی را با استدلال بررسی کرد و در الفهرست، با احترام به اندیشه‌های مختلف، تعامل علمی را ترویج داد. رویکرد او موجب شد آثارش در گفت‌وگوهای فقهی میان مذاهب تأثیرگذار باشد.

رویکرد شیخ طوسی مبتنی بر وحدت معقول و ممکن بود. او در «الخلاف» با تأکید بر قرآن و سنت نبوی به‌عنوان مبانی مشترک مسلمانان، اختلافات فقهی را نتیجه تفاوت در اجتهاد دانست و به جای تقابل، به بررسی علمی این اختلافات پرداخت. در «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار»، با ارائه روش‌های دقیق برای حل تعارضات حدیثی، تلاش کرد نشان دهد که اختلافات ناشی از تفاوت در فهم متون اسلامی است و می‌توان با روش‌های علمی آن‌ها را بررسی کرد. همچنین، در «الفهرست»، با معرفی آثار اهل سنت، بر احترام به میراث علمی تمام مسلمانان تأکید کرد و این دیدگاه را در عمل به کار گرفت. تأسیس حوزه علمیه نجف توسط او نمونه‌ای از این وحدت معقول بود که به ایجاد فضایی برای تعامل علمای شیعه و اهل سنت کمک کرد.

شیخ طوسی ثابت کرد که تقریب واقعی نه به معنای ادغام مذاهب، نه مصلحت‌اندیشی‌های گذرا، بلکه پذیرش اجتهادهای مختلف و تعامل علمی میان مذاهب اسلامی است. این دیدگاه همچنان می‌تواند الگوی وحدت اسلامی باشد و زمینه‌ای برای

کاهش اختلافات غیرضروری میان مسلمانان ایجاد کند. روش علمی او، مبتنی بر انصاف و حقیقت‌جویی، نشان داد که وحدت اسلامی باید بر پایه دانش و گفت‌وگو باشد، نه اجبار یا سیاست‌های موقت.

➤ نتیجه‌گیری

شیخ طوسی در کتاب الخلاف با تحلیل تطبیقی آرای فقهی مذاهب اسلامی، نشان داد که بسیاری از اختلافات ناشی از اجتهاد و برداشت‌های متفاوت از منابع مشترک مانند قرآن و سنت هستند، نه تعارضات بنیادین. او با بررسی دیدگاه‌های فقهایی چون شافعی، ابوحنیفه و مالک، تلاش کرد مشترکات مذهبی را برجسته سازد و از تقابل‌های غیرضروری بپرهیزد. استناد او به منابع معتبر اهل سنت موجب شد استدلال‌هایش چارچوبی علمی داشته و زمینه گفت‌وگو میان فرق اسلامی فراهم شود. این رویکرد، تأثیر بسزایی در تقریب فقهی و همگرایی مذاهب اسلامی داشته است.

شیخ طوسی در الخلاف بدون لحن تهاجمی، آرای مخالفان را با استدلال منطقی و منابع معتبر بررسی کرد. این روش باعث شد کتاب نه تنها در میان فقه‌های شیعه، بلکه در محافل علمی اهل سنت نیز مورد توجه قرار گیرد. او با تأکید بر مباحثه علمی و انصاف، این اثر را به یکی از تأثیرگذارترین منابع فقه مقارن تبدیل کرد. شرایط سیاسی آن زمان، به‌ویژه سلطه سلجوقیان سنی‌مذهب، در شکل‌گیری این رویکرد مؤثر بود. شیخ طوسی از تقابل مذهبی پرهیز کرد و با روش علمی، زمینه همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان را فراهم ساخت.

علاوه بر «الخلاف»، رویکرد تقریب‌گرایانه شیخ طوسی در «الفهرست» نیز قابل مشاهده است. این کتاب از نخستین آثار کتاب‌شناسی اسلامی است که نه تنها آثار حدیثی و فقهی شیعه، بلکه کتاب‌های اهل سنت را نیز معرفی کرده است. او با نگاه فرامذهبی، به میراث علمی اهل سنت توجه نشان داد و به معرفی منابعی مانند «صحیح بخاری»، «صحیح مسلم» و

«سنن ابی داوود» پرداخت. رویکرد او نسبت به صحاح سته بسیار دقیق و منصفانه بود؛ او ضمن پذیرش دقت علمی بخاری و مسلم در گردآوری احادیث، برخی روایات را مورد نقد قرار داد و تلاش کرد نقاط ضعف و قوت این منابع را مشخص کند. شیخ طوسی در برخی موارد، از روش سندشناسی محدثان سنی مانند نسائی تمجید کرده و آن را الگویی قابل احترام دانسته است. این نگاه علمی و انصاف در بررسی منابع حدیثی، گواهی بر تعهد او به تقریب مذهبی است.

با تحلیل آثار شیخ طوسی می‌توان دریافت که او تلاش کرده تا از تعصب مذهبی فاصله بگیرد و به جای تقابل، زمینه‌ای برای تعامل علمی میان مذاهب اسلامی فراهم کند. روش او مبتنی بر مدیریت اختلافات از طریق گفت‌وگوی علمی بود و هدفش از تقریب، ادغام مذاهب نبود، بلکه ایجاد فضایی برای شناخت بهتر و همکاری میان مسلمانان بود. تأثیر این رویکرد در قرن‌های بعد، در آثار فقهای مانند علامه حلی و اندیشمندانی همچون آیت‌الله بروجردی مشاهده می‌شود. امروزه نیز روش شیخ طوسی می‌تواند الگویی برای گفت‌وگوی میان مذاهب باشد، زیرا با تأکید بر مشترکات اسلامی، از درگیری‌های مذهبی پرهیز می‌کند و بر عقلانیت و استدلال منطقی در مباحث علمی تأکید دارد.

منابع

قرآن کریم

- احمدی. (۲۰۲۰). هندسه معرفتی قیام امام حسین (ع).
- احمدی کجایی. (۱۳۹۴). تحلیلی بسترشناسانه درباره کتاب «الغیبه» شیخ طوسی. پژوهش‌های مهدوی، ۱۰ (۳)، ۸۲-۶۱.
- ارجمندفر، سعید. (۱۳۸۷). مبانی نظری تقریب در قرآن و سنت. مطالعات فقه تربیتی، ۳ (۲)، ۸۱-۱۰۲.
- اسماعیل زاده امامقلی، یاسر و شبان زاده، فهیمه. (۱۳۹۵). نگرشی به وحدت و تقریب مذاهب در سیره و گفتار امام رضا (ع). فرهنگ رضوی، ۴ (۱۵)، ۱۶۵-۱۹۱. SID. <https://sid.ir/paper/۲۵۳۷۳۵/fa>
- اعتصامی، عبدالهادی. (۱۳۹۱). چگونگی مواجهه شیخ مفید با میراث حدیثی امامیه. نقد و نظر ۱۷ (۶۶)، ۸۳-۱۰۵.
- البخاری، محمد بن إسماعیل (۱۹۹۷). الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم (صحيح البخاری) (ط. ۱). دار طوق النجاة. (الأصل: القرن الثالث الهجري).
- پیام مهرانیان، أبو الفضل روحی، و ناصر سودانی. (۲۰۲۱). دراسة قضية انكار ابن تيمية لأصل الإمامة في نقده لكتاب منهاج الكرامة للعلامة الحلي. مجلة الكلية الإسلامية الجامعة، ۲ (۶۰)، ۳۰۳-۳۲۲.
- توفیق الحکیم و دار الشروق. (۲۰۲۳). الأحادیث الأربعة. دار الشروق.
- جلال الدین السیوطی. (۱۹۰۲). جامع الأحادیث. Rufoof.
- حبیبی، حامد. (۱۴۰۲). تطبیق دلالت تاریخی سوره حشر و الگوی رفتار تمدنی پیامبر با «قضیه فلسطین» -اخراج یهودیان غیر بومی. مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی/انقلاب اسلامی، ۷ (۲)، ۸۵-۱۱۴.
- حداد، لیلی. (۲۰۰۷). الإمام أبو الحسن الأشعري وأراؤه الأصولية (Doctoral dissertation)، جامعة الجزائر ۱. كلية العلوم الإسلامية.
- خلیلی آشتیانی، سمیه و همای، عباس. (۱۳۹۵). نحوه استفاده شیخ طوسی از روایات در تفسیر التبیان. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۷ (۱۹)، ۳۳-۷. SID. <https://sid.ir/paper/۱۹۶۳۷/fa>

- دانایی‌فر، گنجی، قربان‌علی، میر. (۱۳۹۸). تسامح درون‌دینی در اندیشه سیاسی ابوحنیفه ابوحنیفه. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۱۱(۳)، ۷۱۵-۷۰۰.
- زارع‌بیدکی، عباس، میربلوکی، سیدمحمدعلی. (۱۳۹۶). وحدت اجتماعی از منظر قرآن کریم؛ راه‌کارها، عوامل و آثار. *عیون*، ۶(۴)، ۲۱۱-۱۹۱.
- صداقت ثمرحسینی و کامیار. (۲۰۲۳). بازسازی بقیع و اصلاح اداره حج ابراهیمی در اندیشه شیخ محمد بن ابراهیم الأحمدي الطواهری. *میقات حج*، ۳۱(۱۲۴)، ۱۶۳-۱۴۷.
- صیادزاد، علیرضا. (۱۳۸۷). استراتژی تقریب کشورهای اسلامی و راهکار گفتوگو. *مطالعات فقه تربیتی*، ۳(۲)، ۱۵۳-۱۲۴.
- طباطبائی‌پور. (۲۰۰۹). شخصیت و منزلت امام علی بن ابی طالب (ع) از دیدگاه امام احمد بن حنبل. همایش بین‌المللی امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- عادل عبد الجبار ثامر الشاطی، و نور إبراهیم جاسم عبود المعموری. (۲۰۲۰). منهج الشيخ الطوسي (ت ۴۶۰هـ) فی کتابه تهذیب الأحکام. *مجله جامعه بابل للعلوم الانسانیة*، ۲۶(۶)، ۲۵۰-۲۳۹.
- العبدلخانی، ماجده. (۱۳۹۶). ضرورت اتحاد و اخوت اسلامی از منظر قرآن و حدیث. *قرآنی کوثر*، ۶۰(۱۷)، ۹۵-۱۱۰.
- غزالی، زینب. (۲۰۲۵). بررسی نامه‌های امام حسن (ع) و معاویه در جریان صلح.
- غماری، نصیره. (۲۰۲۴). الاتجاه المقاصدی فی تفسیر الشیخ محمود شلتوت. *الفرائد فی البحوث الإسلامیة والعربیة*، ۴۶(۱)، ۲۳۵-۲۷۶.
- فائق محمد حسین الزبیدی. (۲۰۲۳). العشر والخارج فی الفكر الاسلامی من خلال کتاب الخلاف للشیخ الطوسی (ت ۴۶۰/۱۰۶۷م). *مجله العلوم الأساسیة*، ۱۱(۱۹)، ۱۸۰-۱۵۵.
- فخرزراع، سیدحسین و قاسمی، خادم علی. (۱۴۰۳). گفتمان افراط‌گرایی مذهبی و نقد آن از منظر قرآن کریم (با تأکید بر افغانستان معاصر). *اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۱۲(شماره ۳(پیاپی ۴۶))، ۱۰۰-۱۲۹. doi: ۱۰.۲۴۶۸۶۰۲۰۲۷۷/jiss۲۰۸۱
- فرخان امین، ملکوتیان مصطفی. سید جمال‌الدین اسدآبادی و ایدئولوژی اسلامی؛ کنش‌ها و معیارها. *فصلنامه علمی مطالعات انقلاب اسلامی*. ۱۴۰۰؛ ۱۸(۶۴): ۱۶۲-۱۴۱
- قمرزاده، محسن. (۱۳۹۹). بررسی رویکرد تقریبی محمدهادی معرفت با تأکید بر تفسیر الاثری الجامع. *پژوهشنامه مذاهب اسلامی*، ۷(۱۴)، ۱۵۰۱، ۱۱۳۸۰۷، ۲۰۲۱، ۲۲۰۳۴/jid. doi: ۲۳۷-۲۵۹
- کاظمی مقدم بیدختی، عصمت، ایروانی نجفی، مرتضی، حسینی، بی بی زینب و رضاداد، علیه. (۱۴۰۱). نقد روشی مطالعات تاریخ قرآن با تأکید بر رویکرد ساختارگرا و انتقادی. *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، ۵۵(۲)، ۳۷۴-۳۴۱. doi: ۱۰.۲۲۰۵۹/jhic.۲۰۲۳، ۳۶۰۲۱۵، ۶۵۴۴۱۷
- محمدجعفری، رسول. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی دیدگاه شیخ صدوق و شیخ مفید و دیدگاه سیدمرتضی و شیخ طوسی درباره بداء. *شیعه پژوهی*، ۳(۱۲)، ۴۸-۲۳.
- مروتی، سهراب و رضایی، فریدون (۱۳۹۲). مبانی نظری وحدت در قرآن و حدیث. *کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت*، ۲۲(۵)، ۳۱۱۸-۳۱۰۶.

- مصباح، سید حسین (۱۳۹۱). مبانی فقهی اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی سیدمحمدکاظم یزدی. حوزه، 29 (شماره ۱۶۶-۱۶۵)، ۱۹-۵۴.
- نواب، ابوالحسن و شاکر سلماسی، مجید. (۱۳۹۳). ظرفیت‌ها و چالش‌های تقریب مذاهب اسلامی در لبنان. فصلنامه علمی شیعه‌شناسی، ۱۲(۴۷)، ۲۳۳-۲۵۷.
- نوری، ابوطالب. (۱۳۹۹). شخصیت و تأثیر علمی امام شافعی. همایش ملی شافعیان در گستره تمدن ایران/اسلامی، ۱(۱)، ۲۴۸-۲۵۴.
- یس یوسف حسن محمد. (۲۰۱۰). الأسالیب الفكرية والعملية لتحقيق التقريب بين المذاهب الإسلامية (قالوا في التقريب والوحدة).